

Jaarverslag bouwhistorie

Aletta Bastmeijer, Ewa Soroka en Henk Wierds, m.m.v. Jan van der Hoeve

Inleiding

In het afgelopen jaar hebben veel bouwactiviteiten in de gemeente Groningen plaatsgevonden, variërend van kleinschalig onderhoud tot de aanleg van nieuwe stadswijken (afb. 1). Een aantal van deze werkzaamheden betrof (beschermde) monumenten en andere historische gebouwen, voornamelijk gesitueerd in het stadscentrum. Dergelijke gebouwen bevatten veel informatie over de bouw-, verbouwings- en bewoningsgeschiedenis en zijn te beschouwen als een archief van steen en hout. Met de vernieuwing van materiaal bij werkzaamheden verdwijnen altijd delen van deze historische informatie. Het is daarom van belang om de informatie tijdig te hebben gelezen door middel van bouwhistorisch onderzoek.

Afb. 1. Situatietekening met daarop aangegeven de ligging van de in dit hoofdstuk genoemde gebouwen en straten.

Tekening: L. van der Meer, afdeling Landmeetkunde, Dienst RO/EZ en Studio van Stralen.

In dit verslag wordt onderscheid gemaakt tussen bouwhistorische inventarisaties, verkenningen, opnames en ontledingen¹. Bij een bouwhistorische inventarisatie worden gebouwen in een complex, gebied of beheersportefeuille beoordeeld op (mogelijke, vermoedelijke of zekere) bouwhistorische waarden. Deze beoordeling geschiedt op uiterlijke kenmerken, waaronder metselwerk, kaphellingen en ankers. In 1998 heeft een inventarisatie plaatsgevonden voor de oostzijde van het Boterdiep, in verband met de voorgenomen herinrichting van dit deel van de stad: het Ciboga-terrein². Vooruitlopend op de sloop van de panden Boterdiep 87-93 en Jodenkamp 1-11 werden in december 1999 verkenningen uitgevoerd, die de conclusies uit de inventarisatie bevestigden: het waren 19e- en 20e-eeuwse panden zonder oudere kern of onderdelen.

Bij een bouwhistorische verkenning of bij een uitgebreidere bouwhistorische opname worden de opbouw, constructie en oude interieurafwervingen van een gebouw gedocumenteerd en geanalyseerd, zonder verwijdering van recente voorzetwanden, betimmeringen of afwerkingen. Deze werkzaamheden kunnen dus plaatsvinden als een gebouw nog gebruikt of bewoond wordt. Vaak wordt tevens een cultuurhistorische waardestelling gegeven, die voor de Gemeente Groningen als toetsingskader van een verbouwingsplan kan dienen.

Bij een bouwhistorische ontleding worden recente voorzetwanden, betimmeringen en verlaagde plafonds verwijderd, waardoor de constructie van steen en hout in beeld komt. De bouwgeschiedenis valt dan af te lezen aan de hand van bijvoorbeeld dichtgemetselde deuren en ramen of gewijzigde balklagen. Speciale aandacht wordt gegeven aan restanten van oude interieurafwervingen, zoals bijvoorbeeld (resten van) betimmeringen, stucplafonds en decoratieve schilderijen. In 1999 hebben ontledingen plaatsgevonden in de panden Schoolstraat 3/5 en Oosterstraat 65. Bij dit laatste pand heeft een ontmanteling plaatsgevonden als voorbereiding van een verbouwing. Tijdens de verbouwing, die gepland is voor het jaar 2000, zal het onderzoek gecontinueerd worden.

Behalve deze bouwhistorische werkzaamheden is het afgelopen jaar ook een uitgebreide fotografische documentatie van een aantal complexen verricht, in samenwerking met Jaap Buist, fotograaf en archeologisch medewerker bij de Gemeente Groningen.

De organisatie van de bouwhistorische werkzaamheden berust bij de Gemeente Groningen en de Stichting Monument & Materiaal (M&M). Het werk is verricht door Ewa Soroka (vrijwilligster bij M&M), Aletta Bastmeijer en Henk Wierts (Afdeling Bouw-, Woningtoezicht en Monumenten van de Gemeente Groningen), onder begeleiding van Jan van der Hoeve (Bureau voor bouwhistorisch onderzoek J.A. van der Hoeve, Utrecht).

In principe wordt van elk bouwhistorisch onderzoek een rapport opgemaakt. Deze rapporten zijn in te zien bij M&M en de Dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken (RO/EZ), afdeling Documentaire Informatie Voorziening (DIV) van de Gemeente Groningen. Periodiek worden de rapporten overgedragen aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist. Voor onderstaande beschrijvingen is gebruik gemaakt van deze rapporten. Voor vaktermen wordt verwezen naar de verklarende woordenlijst achter in dit jaarboek.

1. Van der Hoeve & Kamphuis 2000 (brochure).
2. Bastmeijer e.a. 1999, 31-32.

Afb. 2. Gelkingestraat 24, voorgevel vóór de verbouwing van 1896; aan weerszijden van het zoldervenster zijn dichtgezette, smalle luikopeningen te zien. Foto: J.G. Kramer, collectie Groninger Archiven.

Afb. 3. Gelkingestraat 24, anonieme tekening van de voorgevel, vermoedelijk als ontwerp voor de herbouw in 1896. Opmerkelijk is dat de tekst boven het middelste venster van de eerste verdieping IHS (Jezus) luidt in plaats van Jahweh (God). Foto: collectie Groninger Archiven.

1. Gelkingestraat 24 (Gemeentelijk Monument/GM)

Een verbouwingsplan vormde de aanleiding om een bouwhistorische verkenning in dit pand uit te voeren. Gelkingestraat 24 bestaat uit een tweelaags voorhuis met een zadeldak, een tweelaags tussenlid met een plat dak en een tweelaags achterhuis met een zadeldak. Het gehele complex dateert in zijn huidige vorm uit circa 1600. De voorgevel is opgetrokken in renaissancestijl, die onder meer wordt gekenmerkt door het gebruik van natuurstenen banden en ornamenten. Zeer karakteristiek zijn de schelpornamenten boven de vensters, in dit geval voorzien van een katholieke inslag³. Op de verdieping zijn van noord naar zuid afgebeeld: Jezus (IHS), God (Hebreeuwse tekst: Jahweh) en Maria (MRA). Op grond hiervan is een bouwtijd van het pand in de late 16e eeuw (voor de Hervorming in 1594) niet uit te sluiten. Overigens werd de voorgevel bij de verbouwing van 1896 opnieuw opgetrokken met hergebruik van veel van de originele ornamenten, waarmee een tamelijk getrouwe kopie ontstond van de oorspronkelijke gevel (afb. 2 en 3).

3. Muller 1996, 97-104.

Naar alle waarschijnlijkheid bevat het complex oudere onderdelen. In de kapen van zowel het voor- als achterhuis bijvoorbeeld zijn de hergebruikte balken van oudere constructies zichtbaar. Ook zijn in de zijgevels nog restanten van ouder muurwerk te verwachten, behorend bij een voorganger van het huidige gebouw. Een datering hiervan is vooralsnog onbekend.

De huidige indeling en interieurafwerking zijn voornamelijk tot stand gekomen in de 20e eeuw. De begane grond is sedert 1967 in gebruik als café, waartoe de ruimten in het voor- en achterhuis zijn gekoppeld. De indeling van de verdieping dateert uit 1903.

Afb. 4. Grote Markt 51, zicht op het pand naar het westen in circa 1890; op het in 1883 verhoogde dak zijn voorzieningen voor de telefoonmaatschappij Bell zichtbaar.

Foto: collectie Groninger Archieven.

Afb. 5. Grote Markt 51, situatie in circa 1950. Foto: Piet Boonstra, collectie Groninger Archieven.

2. Grote Markt 51 (geen monumentale status)

De brand op de verdiepingen van de winkel van Bakker Bart (Het Blokhuis) op 28 augustus 1999 vormde de aanleiding voor een bouwhistorische verkenning. Het pand heeft een bijzondere situering als een soort 'voorpost' van de Herestraat, die daarmee als het ware wordt doorgetrokken tot op de Grote Markt. Aanvankelijk was de Grote Markt een grote open ruimte, slechts bebouwd met een vrijstaand stadhuis. In de loop van de Middeleeuwen werd de westzijde gedeeltelijk bebouwd, waardoor de Guldenstraat ontstond en de Herestraat werd doorgetrokken.

In zijn huidige vorm dateert het pand Grote Markt 51 uit 1845 en bestond oorspronkelijk uit drie bouwlagen; de begane grond had een insteek (tussenver-

dieping). Het pand had in eerste opzet een flauw tentdak, dat grotendeels schuilen ging achter een hoge gemetselde attiek.

In 1883, toen de telefoonmaatschappij Bell haar intrek nam op de bovenverdieping, werd het dak verhoogd tot een afgeplat schilddak (afb. 4). In 1917 werd de lage insteek van de begane grond vergroot tot een volledige verdieping, hetgeen ten koste ging van de hoogte van de eerste verdieping. Tevens werd het vloerpeil van de kelder verlaagd. In de gevels werden drie nieuwe winkelpuien geplaatst (afb. 5). Een verbouwing in 1958 rekende af met wat nog restte van het oorspronkelijke aanzien van het gebouw op verdiepingsniveau. De gevels werden bekleed met tegeltjes, de vensterindeling werd gewijzigd en de pui werd vernieuwd. Naderhand hebben nog diverse modernisering van de winkel op de begane grond plaatsgevonden.

Afb. 6. Hoendiep 212, zicht op het pand in 1916; boven het dak is nog juist de torenspits van de NH kerk zichtbaar.
Foto: collectie Groninger Archiven.

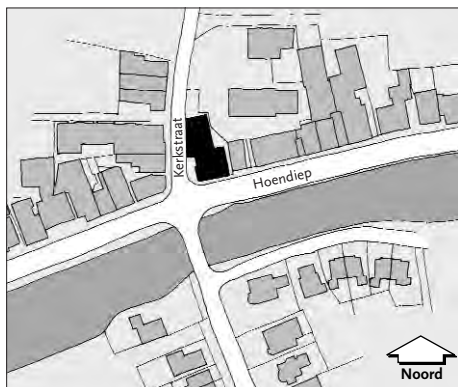

3. Hoendiep 212 (Beeldbepalend pand/BBP)

Ten behoeve van een geplande grootschalige verbouwing is het pand Hoendiep 212 bezocht, dat zich bevindt op de kruising van het Hoendiep en de Kerkstraat in Hoogkerk. Aanvankelijk was het pand in gebruik als herberg met een bijbehorend koetshuis. Het koetshuis had een doorrit, waardoor paard en wagen aan de voorzijde naar binnen en aan de achterzijde weer naar buiten konden rijden, zonder gekeerd te worden. Eén van de zalen op de verdieping werd lange tijd gebruikt als vergaderruimte van de gemeenteraad, tot het nieuwe gemeentehuis in 1903 gereed kwam. De achterbouw werd gebruikt als logement. Het voorhuis is tot in de jaren zestig in gebruik geweest als bakkerij en café, daarna als 'autoshop'.

Het pand bestaat uit een voorhuis, een tussenlid en een achterbouw. Het tweelaags voorhuis is circa 1860 gebouwd op de plaats van een ouder gebouw. Door de grote schaal van het gebouw kreeg de dorpskern van Hoogkerk meer stedelijke allure. Het tussenlid en koetshuis dateren eveneens uit circa 1860, maar waren aanvankelijk eenlaags (afb. 6). Na 1926 vond een verhoging plaats tot twee bouwlagen met een kap.

Door de vele verbouwingen is er van de oorspronkelijke indeling en interieurafwerking weinig overgebleven. De waarde van het pand ligt daarom vooral

Afb. 7. Hoendiep 212, situatie.
Tekening: Aletta Bastmeijer.

Afb. 8. Kleine Leliestraat 12, voorgevel.
Foto: Aletta Bastmeijer.

in zijn ligging op de kruising van een water- en landweg en in zijn voormalige functie, die duidelijk afleesbaar is in de architectuur (afb. 7). Van dergelijke panden met een functie van dorpsherberg is een aantal voorbeelden te vinden in de provincie; café Hamming in Garnwerd is daar de bekendste van.

4. Kleine Leliestraat 12 (BBP)

Naar aanleiding van het voornemen het eenlaags pand Kleine Leliestraat 12 op te hogen met een verdieping heeft een bouwhistorische verkenning plaatsgevonden. Daarbij bleek dat het pand in zijn huidige opzet en structuur uit circa 1700 dateert. Belangrijke elementen van de eerste opzet zijn de gevels, de balklaag en de kapconstructie met gekoppelde sporenparen. De oorspronkelijke vensters in de voorgevel zijn vernieuwd in de 18e of vroege 19e eeuw. In de tweede helft van de 19e eeuw hebben verbouwingen plaatsgevonden, waarbij de indeling en interieurafwerking van de begane grond zijn gemoderniseerd (afb. 8).

Bij de uitvoering van de verbouwing werd de houten vloer van de begane grond verwijderd. Daarbij kwam een gehavende 19e-eeuwse vloer te voorschijn, bestaande uit groen en geel geglazuurde plavuizen. Ongeveer halverwege het huis bevond zich een verdiepte goot, die zeer waarschijnlijk heeft gefunctioneerd als een schrobgoot voor een werkplaats in de ruimte van de huidige achterkamer. Onder deze plavuizenvloer werden restanten gevonden van een keienfundering, waarvan functie en ouderdom niet achterhaald konden worden.

5. Melkweg 1 (Rijksmonument/RM)

Het pand Melkweg 1 is in de periode 1897-1900 gebouwd als Mineralogisch-Geologisch Instituut voor de Rijksuniversiteit Groningen. Het ontwerp is gemaakt door J. van Lokhorst, Rijksbouwkundige voor Gebouwen van Onderwijs enz. Hij

heeft zich daarbij in belangrijke mate gebaseerd op voorschetsen van de hoogle-
raar F.J.P. Calker. In 1997 is het pand gekocht door de Stichting Beroepsonder-
wijs en Volwasseneneducatie, ten behoeve van de herbestemming tot kantoorge-
bouw. Het ontwerp daarvoor is gemaakt door Atelier Ciriani en Team 4 Architec-
ten, in samenwerking met Holstein Team 4 Restauratie Architecten.

Hoewel het aantal bouwkundige ingrepen in het plan relatief bescheiden is,
heeft toch een fotografische documentatie van het interieur en exterieur plaatsge-
vonden. Daarbij is ook de bouwplaats van de nieuwbouw van de school tussen
Melkweg 1 en Westersingel 34 vastgelegd (afb. 9). Bij het onderzoek werden eni-
ge foto's van een verbouwing van het complex gevonden, die een indruk geven
hoe een bouwplaats er omstreeks 1930 uitzag (afb. 10).

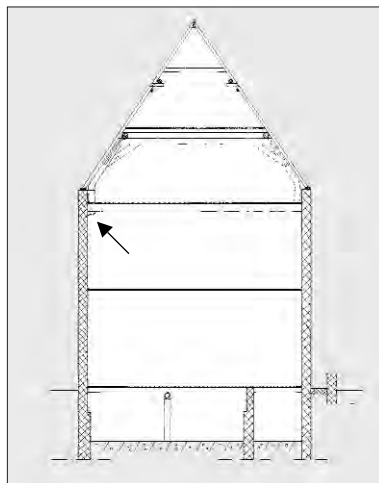

Afb. 9. Westersingel 34, vanaf het
dak van Melkweg 1.
Foto: Jaap Buist.

Afb. 10. Melkweg 1 (rechts) en
Westersingel 34, richting
zuidwest in circa 1930. Foto:
Reinders en Huizing, collec-
tie Groninger Archieven.

Afb. 11. Nieuwe Ebbingestraat 6/6a, dwarsdoorsnede naar het westen; in de 17e-eeuwse kapconstructie zijn diverse wijzigingen uit 1901 te zien; onder één van de balken van de verdieping is een sleutelstuk zichtbaar. Tekening: Henk Wierds.

6. Nieuwe Ebbingestraat 6/6a (BBP)

Naar aanleiding van een kleinschalige verbouwing hebben in het najaar van 1999 enige bouwhistorische waarnemingen plaatsgevonden in met name de kap van het pand Nieuwe Ebbingestraat 6/6a. Uit de constructie (bouwmasa, structuur, balklagen met sleutelstukken en de kapconstructie) valt af te leiden dat het pand uit de eerste helft van de 17e eeuw stamt (afb. 11). Dit wordt bevestigd door de kaart van Haubois uit circa 1634. Volgens deze kaart had het pand toen nog een zadeldak en trapgevel. De kapconstructie bestaat uit naalddhouten sporenparen, die worden ondersteund door spanten met eikenhouten krommers en grenenhouten dekbalken en korbeels. Zowel de spanten als de sporenparen zijn voorzien van telmerken. In 1901 werd de kapconstructie aangepast en versterkt met daarbij aan de voorzijde een aangebrachte schild. Het is goed mogelijk dat de trapgevel daarbij werd vervangen door een lijstgevel met een mezzanino.

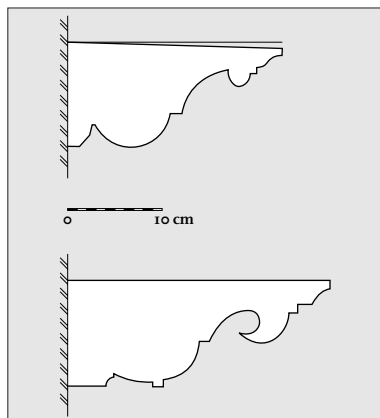
7. Nieuwe Ebbingestraat 22/Marktstraat 1 (BBP)

In dit hoekpand heeft in 1998 en 1999 een bouwhistorisch onderzoek plaatsgevonden naar aanleiding van een verbouwing. Nieuwe Ebbingestraat 22/Marktstraat 1 is gebouwd in het begin van de 17e eeuw, in de noordelijke uitleg van de stad (afb. 12). Het bestond aanvankelijk uit een voorhuis en een lager en smaller achterhuis, beide met zadeldak, zoals valt op te maken uit de kaart van Haubois uit circa 1634 en de gevonden bouwsporen. De constructie is vrijwel compleet en gaaf bewaard gebleven. Opvallend detail is dat de sleutelstukken van de begane grond een ander profiel hebben dan die van de verdieping (afb. 13).

In de 18e of vroege 19e eeuw werd de oorspronkelijke top- of trapgevel verbouwd tot een drielaags lijstgevel met schuifvensters. De kap kreeg aan de voorzijde een schild. Met deze verbouwing verviel de hijsbalk in de voorgevel. Dat zal de reden zijn geweest voor de aanleg van een inpandige hijsinstallatie. In de late 19e eeuw is het hele pand gepleisterd. Waarschijnlijk heeft op dat moment ook de splitsing van het huis in een bovenwoning en winkelwoonhuis plaatsgevonden. Het gehele pand werd daarbij heringedeeld. De belangrijkste wijziging tijdens een verbouwing in 1923 was de vergroting van de winkel, waarbij een gedeelte van het magazijn bij de winkelruimte werd getrokken. De winkel kreeg

Afb. 12. Nieuwe Ebbingestraat 22/Marktstraat 1, voor- en zijgevel. Foto: Henk Wierds.

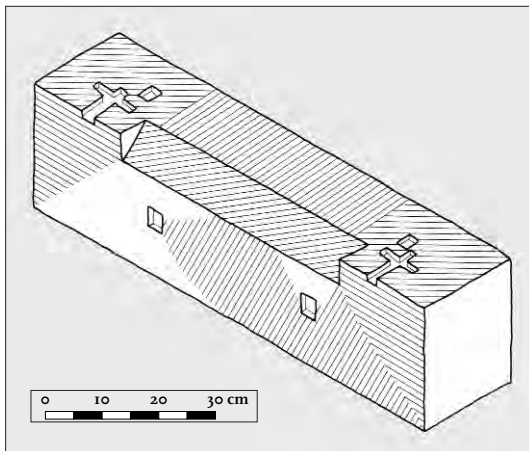
Afb. 13. Nieuwe Ebbingestraat 22/Marktstraat 1, sleutelstukken op de begane grond (onder) en de eerste verdieping (boven). Tekening: Henk Wierds en Studio van Stralen.

een nieuwe pui over de gehele breedte van de voorgevel en het voorste gedeelte van de zijgevel. Hierbij verloor de bovenwoning zijn zelfstandige entree.

In Marktstraat 1 werd in 1923 op de begane grond een ruimte afgescheiden als een 'drankuitgiftepunt'. Als gevolg van de nieuwe bepalingen in de drankwet kon dit drankuitgiftepunt niet worden gehandhaafd, waarna in 1932 een verbouwing volgde van pakkamer tot winkelruimte met etalage. Op de verdieping werden twee slaapkamers ingericht. In verband met de noodzakelijke wijzigingen van de verdiepingshoogten werd het bestaande zadeldak vervangen door een plat dak.

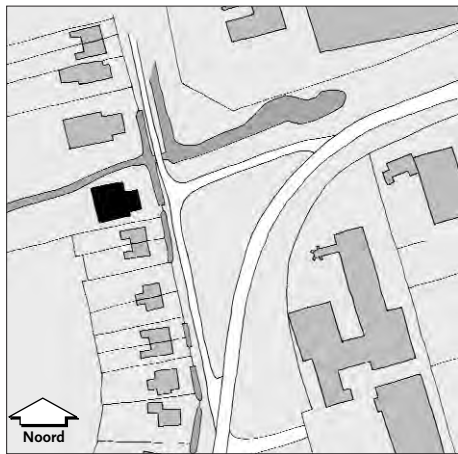
Afb. 15. Noorderplantsoen, Sikkenspoortje, ingang van het poortje in circa 1965 met daarvoor de ouders van Henk Nieuwenhuizen (medewerker archeologie bij M&M). Foto: F.H. Nieuwenhuizen.

Afb. 14. Noorderplantsoen, Sikkenspoortje, scheve projectie van een zandstenen onderdorpel van een venster, waarvan herkomst en ouderdom onbekend zijn; zichtbaar zijn gaten voor tralies en voor ijzeren dokken. Tekening: Aletta Bastmeijer.

8. Noorderplantsoen, Sikkenspoortje, bouwfragmenten (RM)

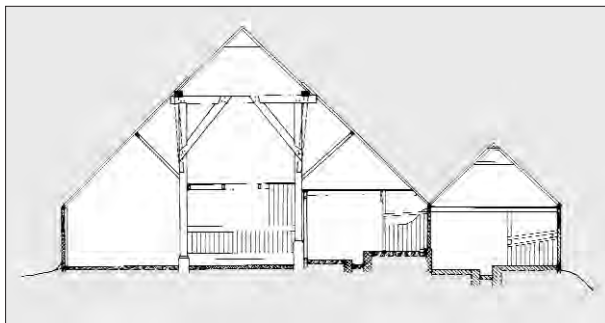
Bij de verbouw van het Sikkenspoortje tot verblijf voor vleermuizen is een grote hoeveelheid 16e- en 17e-eeuwse zandstenen bouwfragmenten aangetroffen, waaronder restanten van vensters en profielstenen (afb. 14 en 15). Waarschijnlijk zijn de fragmenten in de jaren zestig van de twintigste eeuw opgeslagen in de gang, die toen gebruikt werd als opslagplaats van materialen van de Plantsoenen-dienst. Bij het onderzoek zijn alle fragmenten onderzocht en gedocumenteerd. Van de profielstenen zijn ook doorsneden getekend. Een fragment van een kolom en een steen met een steenhouwersmerk, zijn opgeslagen bij de Stichting Monument & Materiaal. Alle andere fragmenten liggen nog in het poortje⁴.

Afb. 16. Peizerweg 289, situatie.
Tekening: Aletta Bastmeijer.

Afb. 17. Peizerweg 289, voorgevel.
Foto: Aletta Bastmeijer.

Afb. 18. Peizerweg 289, doorsnede
van de schuren naar het
westen.
Tekening: Aletta Bastmeijer.

9. Peizerweg 289 (geen monumentale status)

Voorafgaand aan de sloop in februari 1999 heeft een bouwhistorische verkenning en een opmeting plaatsgevonden van de boerderij Peizerweg 289. De boerderij lag in de opvallende bocht van de Peizerweg op een smal, diep erf (afb. 16). Het woonhuis en de schuur zijn in één keer gebouwd in circa 1870 (afb. 17). Kort na de bouw is aan de noordzijde van de schuur een koestal toegevoegd. De bouw-massa en structuur van het woonhuis en de schuur waren opvallend compleet. De indeling van het woonhuis was nog gaaf en van de oorspronkelijke interieur-

4. Kortekaas 1999, II.

afwerking waren nog verschillende onderdelen aanwezig, zoals bedstedenwanden en paneeldeuren. Ook de grenenhouten kapconstructie van het woonhuis en de schuur was compleet. De constructie van de schuur bestond uit drie vrij smalle hoge dekbalkgebinten. Over de gebinten liepen aan beide zijden, in de lengterichting van de schuur, platen waarop de sporen rustten (afb. 18). Deze platen lagen op de uitstekende delen van de dekbalken van de gebinten en waren door middel van ijzeren ankers daarmee verbonden. Vanwege de grote lengte bestonden de sporen uit twee delen. De onderste delen van de sporen rustten met een inkeping op de platen, terwijl de bovenste delen op de platen stonden en onderling gekoppeld waren met hanenbalken.

Afb. 19. Poelestraat, naar het oosten in circa 1900, het eerste pand aan de rechterzijde is Poelestraat 31. Links is de deur met het halfronde bovenlicht van het pand Schoolstraat 1 zichtbaar. Prentbriefkaart: collectie Groninger Archieven.

Afb. 20. Poelestraat 31, bestaande en te maken voorgevel in 1925. Tekening: bouwdoossier Gemeente Groningen.

10. Poelestraat 31 (geen monumentale status)

Op het eerste gezicht is Poelestraat 31 een onopvallend pand met een voorgevel uit 1925. Bij een recente verbouwing kwam echter aan het licht dat de kern van het gebouw uit de late 13e en vroege 14e eeuw dateert. Van deze kern zijn slechts de beide zijgevels en vijf balken van de balklaag van de begane grond bewaard gebleven.

Op grond van het metselwerk van de zijgevels kan geconcludeerd worden dat het huis in eerste opzet aan het eind van de 13e eeuw ongeveer de helft kleiner was dan nu. Kort hierna, in het begin van de 14e eeuw, heeft er een uitbreiding plaatsgevonden naar achteren die iets breder is dan het oudste deel. Het pand bestond toen uit twee bouwlagen met een kap. Tot 1925 bleef de hoofdopzet van het huis ongewijzigd, ondanks alle aanpassingen van de voorgevel, indeling en interieurafwerking (afb. 19). In dat jaar heeft een ingrijpende verbouwing plaatsgevonden, waarbij de voorgevel is vernieuwd, de zijgevels zijn opgehoogd en de balklaag boven de verdieping en de kapconstructie zijn vernieuwd (afb. 20).

11 en 12. Schoolstraat 3-5 (BBP) en 9-11 (RM)

De Schoolstraat volgt het beloop van de 14e-eeuwse stadsmuur, die na 1470 zijn functie verloor en grotendeels werd geslecht⁵. Het terrein kwam vanaf dat moment vrij als bouwgrond. De oorsprong van de straat als achterstraatje aan de voet van de muur klinkt door in de naam Achter de Muur, die tot 1874 gebruikt werd. Het merendeel van de huizen lag evenwijdig aan de straat. De bouwpercelen hadden namelijk een beperkte diepte, aangezien er slechts werd gebouwd op het tracé van de wal en niet van de (gedempte) gracht.

In het kader van de uitbreidingsplannen van het tehuis voor daklozen vond een grootschalige verbouwing plaats, waarbij de panden Schoolstraat 3-5, 7 en 9-11 grotendeels werden ontmanteld. Dat maakte een diepgaande bouwhistorische analyse mogelijk⁶.

11. Schoolstraat 3-5 (BBP)

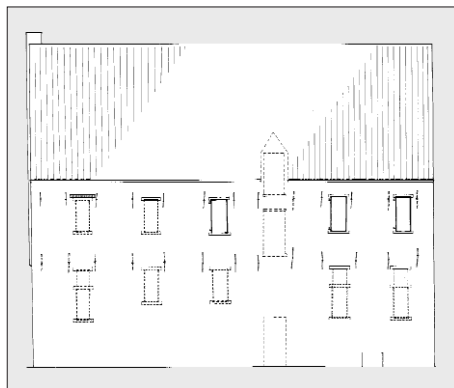
Het deels onderkelderde langgerekte pand heeft twee bouwlagen met een steil zadeldak, waarvan de constructie bestaat uit gekoppelde sporenparen en enkelvoudige spanten. Op grond van het baksteenformaat (10-lagenmaat: 78-82 cm) zijn grote delen van het casco te dateren als vroeg-17e-eeuws. In de keldermuren zijn ook grotere bakstenen aangetroffen (10-lagenmaat: 90 cm), wat zou kunnen betekenen dat het huis een 15e-eeuwse voorganger heeft en/of dat in de kelder nog restanten van de stadsmuur opgenomen zijn. Het vermoeden van het bestaan van een vroeger huis wordt ook ondersteund door de vondst van hergebruikte eiken spanten in de kapconstructie, maar bewijzen daarvan zijn niet gevonden. Ondanks verbouwingen in de vroege 20e eeuw is het 17e-eeuwse casco van het pand (draagmuren, balklagen, kap) nog in grote mate intact. Ook de opzet met redelijk hoge begane grond, lage verdieping en zolder met een vliering is nog steeds goed afleesbaar.

De kleine vensteropeningen in de gevels, de geringe verdiepingshoogte, de plaats van de hijsdeur op de verdieping en een hijsconstructie op de zolder geven aan dat het pand vanouds grotendeels als pakhuis dienst deed (afb. 21 en 22).

De vorm en de functie van de begane grond zijn vanwege verbouwingen in de laatste zeventig jaar moeilijk te achterhalen. De balklaag werd grotendeels vernieuwd, onder meer bij een wijziging van het verdiepingsniveau in het noordelijk deel van het pand. In de achtergevel zijn op het niveau van de begane grond restanten van een bijna compleet kloostervenster gevonden en de ontlastingbogen van respectievelijk een klooster- en een kruisvenster. Ook in de voorgevel

5. Vriendelijke mededeling van Gert Kortekaas.

6. Van der Hoeve e.a. 1997, 35-36.

Afb. 22. Schoolstraat 3-5, reconstructie van de voorgevel.
Tekening: Ewa Soroka.

Afb. 21. Schoolstraat 3-5, voorgevel na de verbouwing.
Foto: Ewa Soroka.

zijn stenen bovendorpels van twee oorspronkelijke kloostervensters aangetroffen. Hoewel aan de hand van deze vondsten geen volledige reconstructie van de begane grond gemaakt kan worden, is het duidelijk dat deze bouwlaag niet alleen een bedrijfsfunctie had. Te oordelen naar de relatief grote ramen en de relatief kleine kelder, had het zuidelijk deel van het gebouw vermoedelijk een woonfunctie.

De verdieping was oorspronkelijk niet onderverdeeld. De enkelvoudige naaldhouten balklaag met forse balken, die ondersteund wordt door steunberen of sloffen, draagt een bakstenen zoldervloer op ribben. In de achtergevel bevonden zich tenminste vijf vensters, in de voorgevel vijf vensters en een hijsdeur. Alle openingen hadden zandstenen onder- en bovendorpels. De aanwezigheid van steensponningen in deze dorpels en de baksteenneggen en de duimen wijst erop, dat de vensteropeningen aan de buitenzijde met luiken gesloten konden worden.

De kap is onderverdeeld in een zolderruimte en een vliering. Deze zolder heeft een bakstenen vloer⁷. De constructie bestaat uit gekoppelde sporenparen, die ondersteund worden door enkelvoudige eikenhouten gebinten. De vlieringvloer rust op deze spanten en de tussen gelegen hangbalken.

12. Schoolstraat 9-11 (RM)

Dit vrijwel vierkante onderkelderde pand bestaat uit twee bouwlagen met twee parallelle schilddaken evenwijdig aan de rooilijn. Het pand is samengesteld uit twee evenwijdige bouwdelen, respectievelijk aan de voor- en achterzijde. Tegen de achtergevel (zuidzijde) is een eenlaags aanbouw geplaatst.

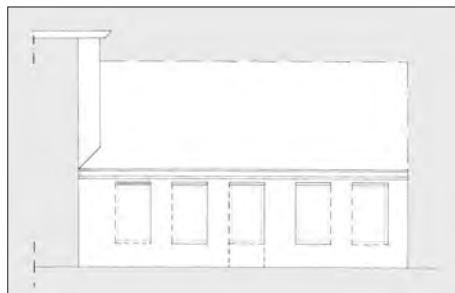
Uit het huidige onderzoek is vast komen te staan dat een voorloper van het pand omstreeks 1700 moet zijn gesloopt en vervangen door een eenlaags stalgebouw/koetshuis, dat behoorde bij het naastgelegen Ommelandershuis, Schoolstraat 13. In de gevel tussen voor- en achtergevel zijn nog de restanten van twee poorten bewaard gebleven.

7. Van der Hoeve 1999, 71.

Afb. 23. Schoolstraat 9-11, opmeting van de voorgevel.

Tekening: Henk Wierts.

Afb. 24. Schoolstraat 9-11, reconstructietekening van de

voorgevel in circa 1785 aan de hand van gevonden bouwsporen. Het valt niet meer te achterhalen of in het midden van de gevel een deur of een venster was geplaatst als gevolg van een vernieuwing van de borstwering.

Tekening: Henk Wierts.

Omstreeks 1784 werd de voorgevel volledig nieuw opgetrokken. Op een tekening van J. Bulthuis uit 1786 van het Ommelanderhuis staat een klein deel van het pand Schoolstraat 9/11 getekend. Hieruit blijkt dat het huis slechts één bouwlaag bezat. Het afgebeelde schuifvenster wijst erop dat het pand in gebruik was als woonhuis. Uit de kadasterkaart van circa 1828 blijkt dat het huis aan de achterzijde een uitstek bezat. Dit uitstek is gesloopt ten behoeve van een nieuwe aanbouw over de volle breedte van de panden 9 en 11. Tegelijkertijd werd het pand Schoolstraat 9/11 met een verdieping verhoogd. Het bestaande deel van de voorgevel (de begane grond) werd heringedeeld door verschuiving van de vensters (afb. 23 en 24). In 1877 vond een verbouwing van de achtergevel plaats, hetgeen samenhang met de herindeling en verfraaiing van de achterliggende kamers. Deze datering is gebaseerd op een fragment van een krant, die als onderlaag bij de interieurafwerking uit deze fase behoorde.

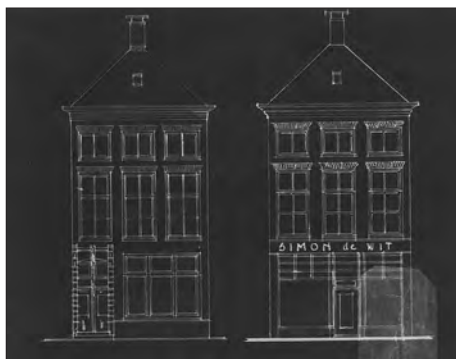
13. Steentilstraat 34/Gedempte Kattendiep 21 (RM)

In dit pand, gelegen tussen de Steentilstraat en het Gedempte Kattendiep, heeft een bouwhistorische opname plaatsgevonden naar aanleiding van een geplande verbouwing. Het complex bestaat uit een voorhuis (Steentilstraat 34), een tussenlid en twee achterhuizen (Gedempte Kattendiep 21). In zijn huidige vorm dateert het voorhuis uit circa 1700, zoals onder meer opgemaakt kan worden uit het metselwerk in de achtergevel. Tussen 1800 en 1825 onderging het pand een forse verbouwing, waarbij mogelijk ook het tussenlid en een achterbouw tot stand kwamen. De voorgevel werd vernieuwd en voorzien van een mezzanino.

Daarnaast werd de verdieping van het voorhuis, die opvallend hoog is, heringericht. Een gebogen en royaal uitgevoerde deur tussen de hal en de woonkamer op de verdieping van het voorhuis stamt uit deze periode. De architraaflijst van dit kozijn is rijkelijk geprofileerd. Een doorlopende betimmering eindigt tegen het plafond met een gebogen lijst met consoles (afb. 25). Rond 1850 werden op de verdieping van het voorhuis enkele plafonds aan de heersende mode aangepast, waarbij met name het karakteristieke parelrandmotief opvalt.

Afb. 25. Steentilstraat 34/Gedempte Kattendiep 21, deur van de voorkamer op de verdieping. Foto: Jan van der Hoeve.

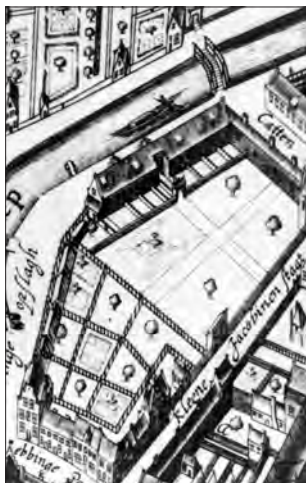
Afb. 26. Steentilstraat 34/Gedempte Kattendiep 21, gevelontwerp uit 1929. Tekening: bouwdoossier Gemeente Groningen.

In 1887 werd, na afbraak van het bestaande achterhuis en tussenlid, een nieuw achterhuis gebouwd dat dienst ging doen als woonhuis met wijnkelder. Tevens vond een herinrichting van het voorhuis plaats. Een tweede achterhuis werd in 1911 gebouwd, waarbij het complex zijn huidige massa verkreeg. Er vond in de 20e eeuw nog een aantal verbouwingen plaats, waarvan die in 1929 het meest bepalend was voor het aanzien van het pand. In dat jaar kreeg Steentilstraat 34 een winkelfunctie en werd betrokken door kruidenier Simon de Wit (afb. 26).

14. Turfsingel 35 (BBP)

In dit pand heeft in juli 1999 een bouwhistorische opname plaatsgevonden op verzoek van de bewoners. Bij het onderzoek van historische kaarten bleek het pand Turfsingel 35 deel uit te maken van een langgerekt complex, dat tussen 1616 (kaart van Van Geelkercken) en 1634 (kaart van Haubois) is gebouwd als onderdeel van de 17e-eeuwse stadsuitleg, direct buiten de middeleeuwse omwalling (afb. 27). Op de kadasterkaart is te zien dat het huidige pand Turfsingel 35 in 1828 nog steeds onderdeel uitmaakte van een groter geheel. Wel was het pand naar achteren uitgebreid (achterhuis), waarbij het vrijwel zijn huidige diepte heeft verkregen. Het valt aan te nemen dat het achterhuis aanvankelijk uit slechts één bouwlaag bestond, aangezien de begane grond van deze aanbouw een geringere verdiepingshoogte heeft dan het voorhuis. Dit achterhuis is naderhand nog tweemaal met een verdieping verhoogd, namelijk aan het einde van de 19e eeuw en in 1980. De huidige indeling en interieurafwerking van het pand dateren voor een belangrijk deel uit de tweede helft van de 19e eeuw.

Het voorste deel van het pand bevat nog diverse onderdelen uit de bouwtijd, waaronder de gevels, de balklagen en de kapconstructie van de voorbeuk. Hoewel elk van de panden Turfsingel 23 t/m 41 een eigen transformatie heeft ondergaan, valt de samenhang op een aantal punten nog steeds te herkennen zoals de perceelsbreedte, de verdiepingshoogte en de kapvorm (afb. 28). Het complex had oorspronkelijk een doorgaand zadeldak, hetgeen valt op te maken uit de hoge nummers van de telmerken in het pand Turfsingel 35, waaronder 'XXXXXII'.

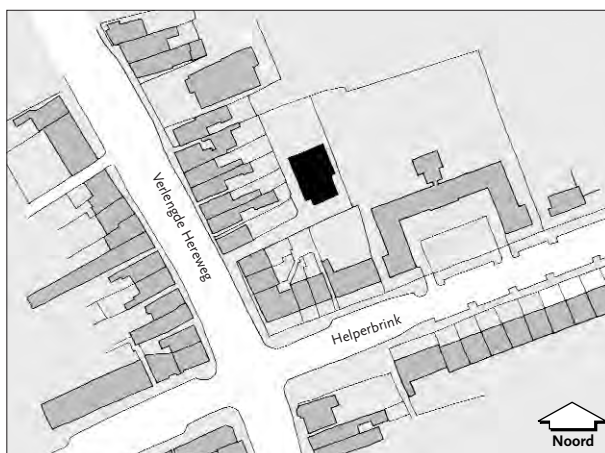

Afb. 27. Turfsingel 35, detail van de stadsplattegrond van de kaart van Haubois uit circa 1634. Foto: collectie Groninger archieven.

Afb. 28. Turfsingel 29-41, voorgevels. Het oorspronkelijke doorgaande zadeldak, hoewel onderbroken, is duidelijk te herkennen.
Foto: Jan van der Hoeve.

Opvallend is dat de nummering van de telmerken geen logische opeenvolging kent. Dit onderstreept het feit dat telmerken niets met tellen te maken hebben, maar slechts dienen als eenduidige identificatie van bij elkaar behorende onderdelen van een constructie.

Afb. 29. Verlengde Hereweg 36, situatie. Tekening: Aletta Bastmeijer.

15. Verlengde Hereweg 36 (geen monumentale status)

De boerderij Verlengde Hereweg 36 ligt op het terrein achter de bebouwing aan de kruising Verlengde Hereweg en Helperbrink (afb. 29). Volgens een gedenksteen in de voorgevel is de boerderij in 1898 gebouwd, hetgeen geschiedde in opdracht van en voor de familie Buirma. Naar verluid gebeurde dit na de sloop van een oudere boerderij van de familie die moest wijken voor de aanleg van de

Helperbrink. Rechts voor het woonhuis bevindt zich een houten tuberculosehuisje, waar zieke tbc-patiënten door licht en lucht hun weerstand konden verhogen.

De boerderij van het veenkoloniale type is een karakteristiek voorbeeld van een gemengd bedrijf uit de periode rond 1900. De indeling van het woongedeelte en de interieurafwerking zijn opvallend goed bewaard gebleven. Ook is de indeling van de stallen nog vrijwel geheel aanwezig. Het belang van de boerderij ligt echter vooral in de stedenbouwkundige situering. Oorspronkelijk lag de boerderij vrij op een eigen erf aan de Helperbrink. Door de toegenomen verstedelijking zijn de randen van het erf bebouwd, waardoor de boerderij in de loop van de tijd uit het zicht verdween; de huidige situering op het binnenterrein illustreert de ingrijpende stedenbouwkundige transformatie van dit gebied.

Afb. 30. Vismarkt 18, zicht op de Lutherse kerk in 1918. Foto: P.B. Kramer, collectie Groninger Archieven.

Afb. 31. Vismarkt 18, opmetingstekening van de kerk uit 1934 (links) en verbouwingstekening van de firma Huizinga uit 1938. Tekening: bouwdoossier Gemeente Groningen.

16. Vismarkt 18 (geen monumentale status)

Het opvallende pand Vismarkt 18 heeft zijn huidige vorm gekregen in 1938, toen de neoclassicistische zaalkerk van de Waalse Gemeente uit 1833 werd verbouwd tot een winkel/meubelmagazijn voor de meubelfabriek 'Nederland' van J.A. Huizinga (afb. 30). Het ontwerp is van de architect E. van Linge (afb. 31).

Bij deze verbouwing werd het voorste deel van de kerk met een bouwlaag verhoogd. De 19e-eeuwse kapconstructie is hergebruikt, waarbij de helling is aangepast door de toepassing van wiggen. Op de eveneens hergebruikte gordingen zijn telmerken zichtbaar, waarbij combinaties zijn gemaakt van letters uit het alfabet en getallen (in de vorm van streepjes). Verder kreeg het dak aan de voorzijde zijn kenmerkende driehoekige overstek.

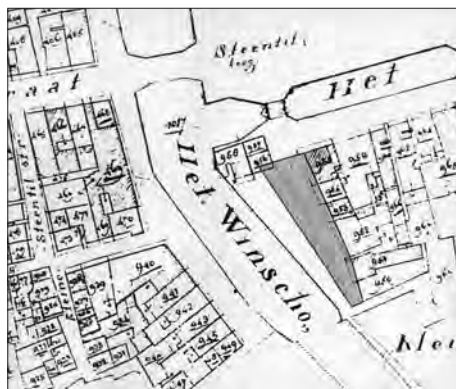
Het bestaande muurwerk van de kerk werd zoveel mogelijk gehandhaafd, met inbegrip van de hooggeplaatste rondboogvensters. In de aanvankelijk gesloten onderste zone werden vensters toegevoegd, met name ten behoeve van het etaleren van goederen. De gevels werden gepleisterd en vlak uitgevoerd, waartoe de pilasters zijn afgehakt of door middel van klampen aan het oog onttrokken.

Alleen de oostgevel bleef ongewijzigd, aangezien deze niet in zicht was. De voor- gevel kreeg een geheel nieuwe indeling, onder andere met een groot etalageven- ster op de verdieping. Onder het gebouw werd een kelder aangelegd, waartoe de fundering werd ontgraven.

Het interieur van het pand is in 1938 geheel vernieuwd, waarbij onder meer stijlkamers werden ingericht voor het tonen van historiserende meubels. In het achterste deel van de begane grond waren tot voor kort nog enige onderdelen van een historische kamer behouden, zoals een eikenhouten venster en enige betim- meringen. Deze zijn uitgenomen bij de huidige verbouwing.

Afb. 32. Voor 't voormalig Klein Poortje 1-4, ge-
nomen naar het noorden, 1885. Op de
voorgond liggen de snikken naar
Martenshoek en Sappemeer.
Foto: collectie Groninger Archieven.

Afb. 33. Voor 't voormalig Klein Poortje,
kadasterkaart uit circa 1828 met
daarop in grijs aangegeven de oude
bebouwing.
Bijwerking: Aletta Bastmeijer.

17. Voor 't voormalig Klein Poortje 1-4 (BBP)

Voor 't voormalig Klein Poortje 1-4 is een vrijstaand complex op de hoek van het Damsterdiep en het (Oude) Winschoterdiep, dat uit drie tweelaagse panden bestaat. Aan de oostzijde bevinden zich twee parallel naast elkaar liggende pan- den. Aan de westzijde hiervan ligt het derde pand, aan de kade van het Winscho- terdiep. Door verbouwingen in de 20e eeuw zijn de gevels zoveel mogelijk gelijk gemaakt, waarmee een eenvormig beeld van het complex is nagestreefd. Deson- danks is de oorspronkelijke verdeling in afzonderlijke panden nog wel af te le- zen, onder meer in het blokkenpatroon van het pleisterwerk en de hoogtever- schillen tussen de goten.

Het huidige complex is tot stand gekomen rond 1800, vermoedelijk als veerhuis voor het veer op Foxhol. Op verschillende oude foto's is te zien, dat het gebouw oorspronkelijk voorzien was van een klokkentorentje (afb. 32).

De stedenbouwkundige geschiedenis van deze plek is zeer interessant. Tot in de 18e eeuw reikte de bebouwing tot aan de kade van het Winschoterdiep. Omstreeks 1800 vond hier een ingrijpende stedenbouwkundige herinrichting plaats, waarbij de rooilijn van dit bouwblok een fors stuk naar achteren is geplaatst. Hiermee ontstond een grote open ruimte: Voor 't voormalig Klein Poortje (afb. 33). Het nieuwe veerhuis werd vrijstaand op de kade gebouwd.

18. Westersingel 34 (RM)

Beeldhouwwerk in de gevel

Tijdens bouwwerkzaamheden in 1999 was het mogelijk om de details en decoraties van de gevels van het voormalige Natuurkundig (Fysisch) Laboratoriumgebouw nader te bestuderen en te documenteren. Het gebouw is gebouwd tussen 1889 en 1892, naar ontwerp van Jacobus van Lokhorst, Rijksbouwkundige van Gebouwen van Onderwijs enz.

In de noordgevel bevindt zich een beeld van een vrouwenfiguur (afb. 34). Haar gelaatstrekken en postuur zijn klassiek. De kleding bestaat uit een eenvoudige tuniek en een mantel. In de rechterhand houdt ze een eikentakje vast, de andere hand ondersteunt een wereldbol waarop de dierenriem is gegraveerd (afb. 35). Naast haar rechterbeen zit een grote uil.

Het beeld wordt in verschillende publicaties genoemd, toch waren de interpretatie en het auteurschap van de figuur onzeker. Over dat laatste bestaat geen twijfel: op de voetplaat van het beeld staat de naam 'BART VAN HOVE'. Van Hove was in het einde van de 19e eeuw één van de bekendste beeldhouwers die, in opdracht van het Rijk, veel overheidsgebouwen in het hele land met symbolische voorstellingen heeft versierd. Het beeld aan de Westersingel heeft hij echter niet zelf gebeeldhouwd. Hij leverde het ontwerp dat door Jan Uhlhorn, een medewerker van de praktijkwerkplaats van de Quellinusschool (tegenwoordig de Rietveldacademie in Amsterdam), in zandsteen werd uitgevoerd.

Bij het interpreteren van deze voorstelling ontstond verwarring. Voor de vaak gebruikte aanduiding 'Athene' (Minerva) ontbreken de nodige voorwerpen zoals een helm, een schild en een speer. De beeldhouwer heeft hier voor andere attributen gekozen: met de uil als symbool van rationele wijsheid en wetenschap, de eikentak als symbool van natuurkrachten en de wereldbol met sterrenbeelden als symbool voor aardse en hemelse krachten. Op deze wijze worden aardrijkskunde en astronomie verbeeld. De hele voorstelling staat dus voor de wetenschap van de natuurkrachten, die natuurlijk heel goed bij de oorspronkelijke functie van het gebouw past: Fysisch Laboratorium.

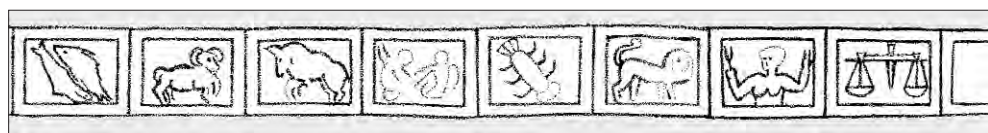
Kleuronderzoek van de instrumentengalerij

Op verzoek van de restauratiearchitect is in de voormalige instrumentengalerij een kleuronderzoek uitgevoerd. De instrumentengalerij is een hoge rechthoekige ruimte die door middel van galerijen is verdeeld in drie niveaus (afb. 36). Deze galerijen staan op kolommen, die echter op de begane grond zijn verwijderd. De drie niveaus van de instrumentengalerij zijn met elkaar verbonden door middel van een aparte traptoren. Het kleuronderzoek heeft plaats gevonden op alle drie niveaus van de galerij. Uit het onderzoek bleek dat de oorspronkelijke

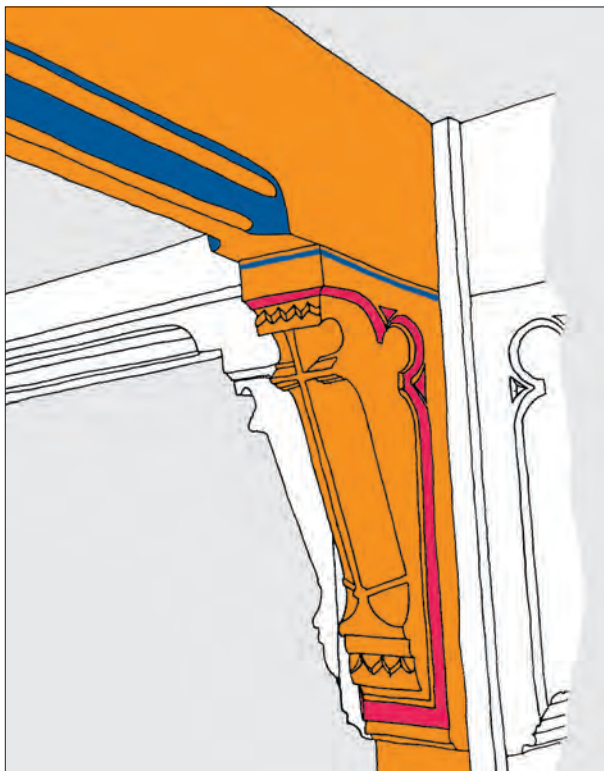
Afb. 34. Westersingel 34, vrouwenfiguur tegen de noordelijke gevel. Foto: Jaap Buist.

Afb. 35. (onder) Westersingel 34, dierenriem zoals afgebeeld op de wereldbol. Tekening: Ewa Soroka.

Afb. 36. Westersingel 34, overzicht van de instrumentengalerij, ter hoogte van de tweede omloop. Foto: Jaap Buist.

Afb. 37. Westersingel 34, reconstructie van de kleurafwerking in de instrumentengalerij.
Tekening: Aletta Bastmeijer.

kleurafwerking vrij rustig was. De originele kleuren zijn op bijna alle onderdelen oranjebruin, op het onderste niveau iets lichter van kleur en op het bovenste niveau iets roder. Deze kleurverschillen zijn mogelijk veroorzaakt door een verschil in de mate van verkleuring. Op alle niveaus zijn de architectonische details geaccentueerd met een roodbruine tint. Een donkerblauwe tint accentueert bovendien de holle lijsten van de balken (keelbalken), de bovenzijde van de sleutelstukken en lijntjes op de spijlen van de balustrades (afb. 37). De velden tussen de balken van het plafond waren in de eerste fase voorzien van gesjabloneerde randen. De motieven van deze randen verschilden per niveau, de kleuren waren echter gelijk. In latere fasen zijn alle elementen van de galerijen overgeschilderd in egaal gebroken witte tinten en de velden tussen de plafondbalken in een mintgroene tint. Voor de nieuwe kleurafwerking van de instrumentengalerij is gebruik gemaakt van de resultaten van het kleuronderzoek, zodat een getrouwe reconstructie tot stand is gekomen van de oorspronkelijke kleurstelling.

Fotodocumentatie

19. **Bloemstraat 36 (RM)**
bedrijfshallen op het Ciboga-terrein, genaamd 'De Silo'
20. **Hereweg achter 103** (geen monumentale status)
voormalige infanteriekazerne op het Rabenhaut-terrein
21. **Stationsplein 1-6 (RM)**
Hoofdstation

- 22. **Westersingel 34** (RM)
voormalig Fysisch Laboratorium (zie nummer 18 in dit artikel)
- 23. **H.L. Wicherstraat 1-1** (geen monumentale satus)
houtzagerij Nanninga (zie artikel op pagina 93).
- 24. **Winschoterdiep 50** (BBP)
voormalig hoofdkantoor 'gebouw A' van de Edon.

Overige onderzoeken

- 25. **Akerkhof 35** (BBP)
- 26. **Astraat 2, kelder** (BBP)
- 27. **Astraat 10a** (RM)
- 28. **Aweg 12** (geen monumentale status)
- 29. **Boterdiep 87 en 89** (BBP)
- 30. **Boterdiep 91-93/Jodenkamp 1-11** (geen monumentale status)
- 31. **Burchtstraat 2/Kleine Gelkingestraat 4** (RM)
- 32. **Coendershaag 1/Coendersborg** (geen monumentale status)
- 33. **Haddingestraat 34** (BBP)
- 34. **Herestraat 58** (GM)
- 35. **Hoge der A 37** (RM)
- 36. **Lopende Diep 12** (GM)
- 37. **Martinikerkhof 12** (RM)
- 38. **Nieuwstad 32/Folkingestraat 63-65** (BBP)
- 39. **Noorderhaven Nz 39** (geen monumentale status)
- 40. **Oosterstraat 7a** (geen monumentale status)
- 41. **Oosterstraat 9** (BBP)
- 42. **Oosterstraat 65** (GM)
- 43. **Oude Boteringestraat 43-45** (RM/BBP)
- 44. **Peperstraat 15** (RM)
- 45. **Prinsenstraat 13** (BBP)
- 46. **Schoolstraat 7** (RM)
- 47. **Vismarkt 20** (GM)
- 48. **Westersingel 24** (geen monumentale status)
- 49. **Zuiderweg 172, Hoogkerk** (BBP).

Literatuur

- Bastmeijer, A., H. Wiers en J. van der Hoeve, 'Jaarverslag bouwhistorie in 1998' in: *Hervonden Stad* 4 (1999), 27-48.
- Hoeve, J. van der, A. Boon en B. Raangs, 'Jaaroverzicht van bouwhistorisch onderzoek en restauraties in 1996' in: *Hervonden Stad* 2 (1997), 19-41.
- Hoeve, J. van der, 'Baksteenvloeren' in: *Hervonden Stad* 4 (1999), 67-76.
- Hoeve, J. van der & Kamphuis VOF, *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek*. 's-Gravenhage, 2000.
- Kortekaas, G.L.G.A., 'Archeologie in 1998' in: *Hervonden Stad* 4 (1999), 7-25.
- Muller, L., 'Couleur locale' in: *Hervonden Stad* 1 (1996), 97-104.